

Recension

Triin Laidoner: *Ancestor Worship and the Elite in Late Iron Age Scandinavia. A Grave Matter*. London & New York: Routledge 2020. 184 sidor. ISBN 978-0-367-00063-9

I monografen *Ancestor Worship and the Elite in Late Iron Age Scandinavia. A Grave Matter*, som är publicerad på det välrenommerade förlaget Routledge, argumenterar religionshistorikern Triin Laidoner från University of Aberdeen för att det fanns en allmän anfäderskult i det förkristna Norden. Den kulturen var stundtals offentlig och förknippades då med så kallade ”superior ancestors” (’överordnade förfäder’), det vill säga anfäder till kunga- och furstefamiljer, som exempelvis de svensk-norska Ynglingarna eller Háleygja-ätten från Nordnorge. Laidoner ställer sig kritisk till de forskare som tidigare tolkat dem som gudomliga och fört dem samman med den komparativa kategorin det sakrala kungadömet. De gestalter som i genealogier hyllas som kungaättens anfäder och som efter sin död erhöll offer vid sina gravhögar hade aldrig gudomlig status, utan betraktades av de troende som mänskliga anfäder. Laidoner är också kritisk till de forskare som hävdar att den euhemerism som kan iakttas i de medeltida källorna, där ”gudar” som till exempel Freyr uppträder med mänskliga egenskaper, uteslutande ska ses som kristen polemik mot hedendomen. Dessa mänskliga egenskaper fanns där redan under förkristen tid, menar Laidoner, eftersom nordborna betraktade dem som förfäder och dödliga människor.

Studien är indelad i två delar, Part 1 ”Theoretical consideration” och Part 2 ”Case studies”. Part 1 omfattar fyra kapitel. I introduktionskapitlet diskuteras metod, begrepp och källor. Här finns också ett kapitel om den

Sundqvist, Olof. 2020. Rec. av Triin Laidoner. *Ancestor Worship and the Elite in Late Iron Age Scandinavia. A Grave Matter*. *Scripta Islandica* 71: 177–183.

© Olof Sundqvist (CC BY)
DOI: 10.33063/diva-429325

tidigare forskningen kring anfäderskult, dels den som förekommit i den allmänna kultur- och religionsforskningen, men också den som rör det fornnordiska sammanhanget. I ett kapitel diskuteras det komparativa begreppet "ancestor worship", som vanligtvis beskrivs som "the beliefs and ritual practices concerned with deceased predecessors" (s. 48). Kritiker har hävdats att man ofta lagt alltför stor vikt på "tro" i dessa definitioner och inte tagit upp aspekter som rör "kommunikation", "dyrkan" och "kult". Termen har kritiserats för att vara alltför generisk och att den leder till statiska tolkningar. I verkligheten varierar föreställningar om och praktiker i anslutning till de döda i olika kulturella kontexter. Trots kritiken tillämpar Laidoner termen "ancestor worship" och definierar den som det fenomen där relationen mellan levande och döda stundtals tar formen av offentlig kult (s. 50). I kapitel 3 presenterar Laidoner även det viktiga begreppet "superior ancestor worship", som ibland även benämns "royal ancestor worship" och som finns som en kategori vid sidan av begreppet anfäderskult inom den moderna socialantropologin. Den typen av anfädersdyrkan fanns bland *bantu*-talande folk i Sydafrika, till exempel, och också hos romarna, genom de så kallade *lares praestites*. "Superior ancestors" förekommer främst i patrilinjära klan-samhällen, och utgörs av anfäder till den härskande familjen. I motsats till den vanliga anfäderskulten, som är relaterad till familjen och som utförs i hemmet, dyrkas "superior ancestors" av hela samhället vid offentliga kultplatser och gravar. Samtidigt ger de den ledande familjen legitimitet. Dessa överordnade anfäder är mäktigare än vanliga familjers anfäder. Representanter från den ledande familjen ska också leda kulten till dem vid helgedomen. Dessa anfäder betraktas inte som gudar, även om de har gudomliga drag. De är således inte kosmiska, allsmäktiga eller abstrakta som vanliga gudar (s. 60). De anses däremot ha existerat som mänskliga kungar i en ursprungstid. Släktskapsförbindelsen till anfäderna är artificiellt konstruerad och uttrycks ofta genom genealogier. Dessa genealogier är uppbyggda kring ätten, och syftar till att skydda den ledande familjens auktoritet och privilegier. Denna typ av anfäderskult är således politiskt orienterad. Grundläggande för dess ideologi är härstamning från en specifik anfader, det vill säga en gestalt som en gång levtt på jorden, dött och sedan erhållit kult vid sin grav eller helgedom.

Den socialantropologiska kategorin "superior ancestor worship" kan enligt Laidoner tillämpas som ett teoretiskt ramverk även i det fornnordiska sammanhanget och då i synnerhet i den historiska analysen av källor som handlar om kungamakt, genealogier och kult. I den tidigare

forskningen har kategorierna sakralt kungadöme och euhemerism dominerat som förklaringsmodeller då dessa teman diskuterats. Man har ofta ansett att de fornnordiska genealogiernas anfäder ytterst utgjordes av gudomar, till exempel Óðinn eller Freyr. Då dessa anfäder uppträder med mänskliga egenskaper i källorna har man hävdats att det är resultatet av en medeltida euhemerism, skapad av kristna författare som en polemisk metod att förringa de gamla gudarna och radera ut deras gudomliga status. Dessa forskningsparadigm behandlas utförligt i kapitel 4, "Kings and gods in Old Norse Religion". Laidoner är kritisk till båda dessa tolkningar och hävdar att den socialantropologiska modellen "superior ancestor worship" fungerar som ett bättre teoretiskt ramverk än de tidigare teorierna i analysen av dessa källor.

Part 2 omfattar sex kapitel med fyra "case studies", samt en introduktion till dem där den sociala och politiska kontexten presenteras. Denna del inkluderar även en allmän konklusion ("General conclusion") som rör hela studien. Fallstudierna är begränsade till namngivna anfäder, som erhållit kult ofta vid sina gravplatser. Ett kapitel tar upp kung Erik i Birka, som omtalas i Rimberts *Vita Anskarii* (ca 870). Ett annat kapitel behandlar den svensk-norska kungafamiljen Ynglingarna. I det kapitlet diskuteras tre anfäder, Freyr, Hálfdan svartí och Óláfr Geirstaðaálfr. Kapitlet om Háleygja-ätten har ett särskilt fokus på Þorgerðr hǫlgabrúðr, som dyrkades särskilt i Hálogaland i Nordnorge. Det sista kapitlet behandlar bosättarna i Breiðafjörðr på västra Island. Den undersökningen har avgränsats till en *landnámsmaðr*, Þórólfr Mostrarskegg, och den kristna aristokratiska frun och kolonisationsen Auðr djúp(a)úðga. Enligt Laidoner bekräftar traditionerna kring dessa namngivna gestalter förekomsten av en "superior ancestor worship" i det vikingatida Norden.

De tio kapitlen är rent allmänt elegant sammansatta, med en smidig prosa, och en tydlig argumentationslinje. Det teoretiska ramverket med "superior ancestor worship" hämtat från den moderna socialantropologin är innovativt och bidrar med insiktsfulla teoretiska resonemang och analytiska perspektiv. Laidoner har grundligt satt sig in i en omfattande korpus av vetenskaplig litteratur. Avhandlingens struktur med nio självständiga bibliografier leder emellertid till vissa störande upprepningar av allmän information som även bromsar studiens progression. En enkel bibliografi som täcker samtliga delar skulle ha föredragits framför det fragmenterade intryck de nio individuella bibliografierna nu ger.

Avhandlingens resultat är till stora delar rimligt, även om Laidoner i vissa fallstudier pressar källmaterialet för att få det att stämma med

den hypotes som drivs i studien (se vidare nedan). Laidoner kunde ha övervägt att se teorin om ”superior ancestor worship” mer som ett komplement till de tidigare analytiska modellerna som tillämpats i anslutning till föreliggande källmaterial, det vill säga ”det sakrala kungadömet”, ”religious ruler ideology” och ”euhemerism”. Nu tycks hon mena att teorin om ”superior ancestor worship” och dess tillämpning på det fornnordiska materialet exkluderar värdet av de andra teorierna i den historiska analysen av dessa källor.

Laidoners distinktion mellan kategorierna ”superior ancestors” och ”gudar” tycks i huvudsak bygga på att man uppfattat anfäder som mänskliga varelser som en gång har vandrat på jorden och först efter sin död har erhållit kult. Begreppet ”gudar” är däremot vanligtvis associerat med övernaturliga och mytiska varelser:

... the concept of ‘god’ is usually associated with the supernatural, and the Old Norse gods, too, are more often than not viewed as having had mythic and divine dimensions in the Norsemen’s religious cognition, despite early Scandinavia’s regional kinship-based social structures. It is habitually overlooked that the concept of ‘divine’ is in essence alien to typical folk religions such as those in pagan Scandinavia, the ‘gods’ of whom were usually found in the history, experiences and customs of humans, not in transcendent, remote or mythical divinities (s. 15).

Laidoner menar således att de forskare som tillämpar teorier om ”det sakrala kungadömet” och ”euhemerism” stundtals har tolkat vissa namngivna varelser i de latinska och fornvästnordiska källorna som gudomar fastän de egentligen saknar den karaktäristiska som kategorin ”god” förutsätter, det vill säga transcendens, kosmiska drag, allsmäktighet och abstraktion. Dessa varelser bör snarare med sina mänskliga drag betraktas som ”superior ancestors”. Med stöd av dessa kategorier och definitioner hävdar Laidoner att inte bara Erik i Birka, Hálfdan svartí, Óláfr Geirstaða-álfr, Þórólfr Mostrarskegg och Auðr djúp(a)úðga, utan att också Freyr och Þorgerðr hólgafrúðr ska betraktas som ”superior ancestors”. Freyr, till exempel, var ursprungligen en mänsklig kung som först efter sin död fick rollen som en överordnad anfader och då kom att dyrkas med offer (s. 111–118, 125–126). Som stöd för denna slutsats hänvisar hon till skildringen av Freyr i *Ynglinga saga* kapitel 10 (ca 1230), som anger att då guden dog lades han i en gravhög i Uppsala. För att upprätthålla den goda årsväxten och freden (*ár ok friðr*) gav svearna gåvor till honom i högen. En liknande berättelse finns också bevarad i *Óláfs saga Tryggvasonar (Flateyjarbók* 1, s. 400–404) (ca 1390). Enligt min mening är det rimligare

att se dessa skildringar som ett resultat av medeltida euhemerism. Snorre och andra medeltida författare var tvungna att beskriva de gamla gudarna som forntida kungar för att inte stöta sig med kyrkan och den kristna tron. Denna euhemerism förekommer inte heller i de äldre källor som behandlar Freyr. Det finns, till exempel, inget i *Ynglingatal* (ca 890) som talar för att Freyr betraktades som en dödlig anfader, lik till exempel Fjölfnir, Sveigðir eller Vanlandi vars dödssätt, och i det sistnämnda fallet gravplats, beskrivs. Namnet Freyr förekommer i *Ynglingatal*s kenningar där Alrekr and Eiríkr kallas *Freys afspringr* 'Freyrs avkomma' och Aðils *Freys áttungr* 'Freyrs ättling'. Andra kenningar antyder att kungaätten ansågs ha ett gudomligt ursprung. Kenningen *týs áttungr*, som betecknar Egill, ska i enlighet med Adolf Noreen och Elias Wessén troligen tolkas som 'gudens ättling' (syftande på Freyr) och inte som Laidoner hävdar 'Týrs ättling'. Det finns inget i andra källor som tyder på att Týr ansågs vara anfader för Ynglingarna (Sundqvist 2016, s. 71–73). Dessutom kallas Ingjaldr för *godkynningr*, 'av gudomlig härkomst', vilket talar för att kungens anfader betraktades som en gudom. Laidoners resonemang att det fornvästnordiska begreppet *god* refererar till en mänsklig hövding, som först efter sin död blev betraktad som en *godi* är närmast halsbrytande. Som stöd för detta hänvisar hon återigen till en euhemeristisk skildring i *Ynglinga saga* (kap. 4), där Njörðr, Freyr och Óðinn kallas *blótgodar* (se s. 77).

Freyr skiljer sig från de andra namngivna och kända "superior ancestors" i Ynglingaätten genom att hans namn förekommer i ortnamn. Dessa teofora namn utbreder sig från Jämtland i norr till Jylland i söder. Här finns visserligen en regional koncentration av Freyr-namn i Mälardalen och runt Viken. Detta faktum stöder dock inte Laidoners långsökta idé att Freyrs familj (underförstått Ynglingarna) utvandrat från Viken för att bosätta sig i Uppsala under folkvandringstid (s. 108). Genom denna flytt skulle Freyr-namnen ha spritt sig över de två regionerna. Distribution av de teofora ortnamnen talar snarare för att Freyr var en populär gudom under järnåldern med kult spridd över stora delar av Norden, men att han var särskilt dyrkad i Mälardalen och runt Viken.

Betydelsen av Freyrs namn och dess funktion har många paralleller bland gudanamn i andra religioner. De flesta forskare menar att namnet återgår på ett urnordiska **Fraujaz* (bildat till den indoeuropeiska roten **pro-* 'framåt, främst, före') som betyder 'den främste' (se t.ex. Vikstrand 2001, s. 55). Det mesta talar för att det är en sekundär namnbildning som utgått från ett appellativ. Detta appellativ är troligen ekvivalent

med gotiskans *frouja* 'herre'. Troligtvis har detta ord varit en titel eller *noa*-benämning på gudomen, det vill säga ett tillåtet namn eller titel som använts i stället för ett taburerat gudanamn (jfr Vikstrand 2001, s. 55). Ett vanligt religionshistoriskt exempel på *noa*-namn har vi i Gamla testamentet, där den israeliske gudens namn Jahve byts ut mot det hebreiska appellativet *adonaj*, som betyder just 'herre'. Det finns många exempel i religionshistorien där gudar har namn eller titlar som betyder just 'herren', till exempel den grekiske guden Adonis (som förövrigt har en semitisk bakgrund) (se Sundqvist 2014).

Det är något oklart huruvida Laidoner anser att också Óðinn och Þórr ska betraktas som "superior ancestors". Kulten till dem kan genom veckodagarnas namn och runinskriften från Nordendorf föras tillbaka till mellersta och yngre järnåldern på kontinenten. Tanken att även de ska betecknas som "superior ancestors" känns osannolik, eftersom de båda spelar en viktig roll i de bevarade fornvästnordiska myttraditionerna. Där uppträder Óðinn i den kosmogoniska myten om världens tillkomst (t.ex. *Gylfaginning* 6–7), medan både Óðinn och Þórr spelar en central roll i myten om världens undergång vid Ragnarök (t.ex. *Gylfaginning* 51). I religionsfenomenologiska framställningar brukar en sådan kosmisk funktion vara ett centralt kännetecken för identifikationen av en gudom (se Panikkar 2005, s. 2256). Även Freyr spelar en viktig roll i de eskatologiska traditionerna om Ragnarök, där han strider mot Surtr (t.ex. *Gylfaginning* 51). Eftersom Freyr har denna kosmiska funktion i myterna och dessutom förs samman med Óðinn och Þórr i ett slags kultisk triad i källorna (så t.ex. Adam av Bremen IV, 26), tyder det på att han av nordborna betraktades som likvärdig med dessa mytiska varelser och uppfattades som en gudom. De mänskliga drag som de tre gudarna stundtals har i myttraditionerna kan bero på att dessa berättelser har haft en episk funktion och litterär gestaltning som kräver personifikationer. Om vi hade haft hymner, böner eller andra religiösa narrativ bevarade kan andra gudsbilder ha gestaltats i relation till dem (se Nordberg 2004 [2003], s. 60–65). Enligt min mening får man också en bra förklaringsmodell av Þorgerðr hólgafrúðr, om man som Anders Hultgård (2014) tolkar henne i ljuset av den komparativa kategorin "lokalgudom". Laidoners förslag att hon var en överordnad "anmoder" är mindre troligt.

Triin Laidoner bidrar hursomhelst med många nya insikter i sin studie till förståelsen av det religionshistoriska sammanhanget under vikingatiden i Norden genom att tillämpa den socialantropologiska kategorin "superior ancestors". De narrativa traditioner som rör Erik i Birka, Hálfdan svartí,

Óláfr Geirstaðaálfr, Þórólfr Mostrarskegg och Auðr djúp(a)úðga träder här fram i nytt ljus då författaren ställer in dem in den tolkningsramen. Triin Laidoner tillhör tillsammans med Sophie Bønding, John Luke Murphy och Simon Nygaard en ny generation religionshistoriker som alla visar upp en stor teoretisk medvetenhet i utforskningen av den fornnordiska religionen. Det är uppenbart att vi här kan iaktta en ny trend inom detta forskningsfält, där generella kulturvetenskapliga teorier får en allt större betydelse i de religionshistoriska analyserna.

Litteratur

- Hultgård, Anders, 2014: "Kultplats och gudstro. Om framväxten av lokala gudomar på germanskt område". I Eva Nyman et al. (red.), *Den heliga platsen. Handlingar från symposiet Den heliga platsen Härnösand 15–18 september 2011*, s. 23–38. Sundsvall.
- Nordberg, Andreas, 2004 [2003]: *Krigarna i Odins sal: Dödsföreställningar och krigarkult i fornnordisk religion*. Andra upplagan. Stockholm.
- Panikkar, Raimundo, 2005: "Deity". I Lindsay Jones (red.), *The Encyclopedia of Religion*, Vol 4, 2nd edition, s. 2252–2263. Detroit: Gale.
- Sundqvist, Olof, 2014: "Frö – mer än en fruktbarhetsgud?" *Saga och Sed* (Kungl. Gustav Adolfs Akademiens Årsbok 2014), s. 43–68. Uppsala
- Sundqvist, Olof, 2016: *An Arena for Higher Powers. Ceremonial Buildings and Religious Strategies for Rulership in Late Iron Age Scandinavia*. NuS 150. Leiden/Boston: Brill.
- Vikstrand, Per, 2001: *Gudarnas platser: Förkristna sakrala ortnamn i Mälarskåpet*. Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi. LXXVII. Studier till en svensk ortnamnsatlas utgivna av Thorsten Andersson. 17. Uppsala.

Olof Sundqvist

professor i religionshistoria

Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap

Stockholms universitet

ORCID iD 0000-0002-4304-9782

